

MEVLÂNA VE TÜRK KÜLTÜRÜ

Prof. Dr. Bahaeddin Ögel

Fuad Köprülü'nün, ilk mutasavvıflar adlı şaheserinin yayınlanışından bu güne kadar, 66 yıl geçti. Tarih araştırmalarımızda büyük gelişmeler oldu. Selçuklular ile Harezmsşahlar devleti üzerinde, önemli araştırmalar yapıldı. Tabii olarak tarih araştırmaları ağırlığı daha çok, tarih hadiseleri üzerine vermişlerdi. Ancak Fuad Köprülü'nün bu ilk ve büyük eserinde açtığı çığır, devam ettirilememiş ve geliştirilememiştir.

Fuad Köprülü, 66 yıl önce, Türk düşüncesi ve yazılı kültürü üzerindeki düşüncelerini ileri sürerken, Çin ve İran kültürleri arasında bir denge sağlamağa çalışıyordu. Burada İran kültürü denince, yanlış bir düşünceye kapılmamalıdır. İran an'anelerini göğsünde saklayan yer, Horasan'dı. Semerkand ve Soğd ise, bu kültürün kuzeydeki bir devamı idi. Rus yayınları bu bölgeyi, Ortaasya olarak adlandırıyorlar. Bu görüş ve adlandırma, bizce de doğru olmalıdır.

Özellikle 630 dan sonra, Batı Göktürk devletini oluşturan Türk kesimlerinin Batı Türkistan'a doğru kitle halinde indiklerini, kesin olarak görüyoruz. Ayrıca Batı Göktürk kağanlarının, Çin akınları karşısında, sık sık Toharistan'a gitmeleri de çok manalıdır. Yine Toharistan'da türkçe yabgu unvanını taşıyan beğlerin oynadıkları roller hakkında da kesin bilgilerimiz vardır. Bizce önemli olan, Horasan'a erken çağlarda yoğun Türk kitlelerinin gelmiş olmaları ve Batı Göktürk kağanlarının da buralarda, Çin ordularına karşı sığınak bulmalarıdır. Ancak bunu söylerken, bu bölgedeki şehirlerde yaşayan eski İran kültür an'anelerini inkâr etmiş olmuyoruz.

Her şeyden önce, Türk devletlerinde görülen üniversal veya evrensel kültür yapısını görmek ve anlamak gereklidir. Elbette ki devleti ve orduyu meydana getirenler Türk unsurlardır. Çođu zaman yazılı olmasa bile, Türk dili ve kültürü de, devleti yapan bu kitleleri birbirine bağlayan bir bağdı. Ancak Horasan'daki şehirlerde, şehir hayatına girmiş İran kültürünü geliştirmiş, Türkler de yok de-

ğildi. Bu kültür değişmesine değinen Fuad Köprülü, Türklerin Çin kültürü ile de kaynaşmış olabilecekleri ihtimali üzerinde duruyordu.

Burada, önemli bir anlayış meselesi vardır. İranilaşarak veya Çinlileşerek, bu kültürlerin doruk noktalarına çıkmak başka şeydir; Türk devleti içinde bir Türk olarak, Çin veya İran kültür ve edebiyatının doruklarına çıkmak ise, başka bir şeydir. Doğudaki Uygurların veya diğer Doğu Türklerinin, özellikle Budist Çin edebiyatının, doruklarına kadar çıkabildiklerini görebiliyoruz. Özellikle vesikalârın çok olduğu, Cengiz Han ve oğulları çağındaki Çin'de, bunun pek çok örneklerini görüyoruz. Uygur veya Türk asıllı Çin kültürü ve Buda dini üzerindeki derinleşmeleri sebebiyle, büyük şöhret sahibi olmuşlar, devlet ile halk arasında, saygılı bir yere sahip olmuşlardır. Ancak zamanla Çin topluluğu içinde, kaybolup gitmişlerdir. 1964 de Çin'de türkçe olarak basılmış olan, Sino - Türccica adlı eserimiz de, bunların adları ile rollerini ve hatta bazılarının biyografyalarını, bulabilirsiniz.

Türkistan şehirleri, çok dilli ve çok kültürlü, kozmopolit şehirlerdi. Bu şehirlerde sanskritçe ve çinceyi öğrenen Türkler, bunu kendileri için bir geçim vasıtası olarak kullanıyorlardı. Bunlardan bazılarının Çin Buda mabedlerinde gezginci hoca olarak bulduklarını da biliyoruz. Zaten Altun Yaruk gibi çok önemli bir budist eserin türkçesinin, çince metinlerine göre çok daha geniş ve derin olması da, bize bunu göstermektedir. Bu da bize gösteriyor ki, yalnızca İran kültür çevresine giren Türkler değil; Uzak doğu kültür çevrelerine yakın olan Türkler de, Çin kültür ve edebiyatında önemli bir yer tutuyorlardı.

Anlaşıldığına göre, Türk devlet yapısı veya anlayışı, çok kültürlü olarak görünmeğe doğru bir eğilme gösteriyordu. Göktürk yazıtının, çince ve türkçe olarak dikilmesi veya Karabalgasun yazıtının türkçe, çince ve eski bir İran lehçesi olan soğdça ile yazılmış olması da, böyle bir temayülü göstermiş olsa gerektir. Türklerin, cihân şümül veya üniversal devlet anlayışı, kendi temasını, adeta bu yazıtlarda gösteriyor gibiydiler.

Bir Türkün, Çin veya İran kültüründe derinleşmesi demek, kendi benliğini kaybetmiş olduğu manasında da alınmamalıdır. Elbette ki bir çok Türk, bu yabancı kültürler içinde eriyip gitmişlerdi. Mevlâna gibi mubarek bir konuda, Uzakdoğudan da örnekler veriyoruz diye, içinizde bize burkulanlar da olacaktır. Ancak Selçuklu

devleti, bir Türk devletidir. Selçuklu devletindeki çok derin İran unsurları, Köprülü'nün de dediği gibi, «eski Türk an'anesine karışan İran nüfuzudur» (s. 193).

Çingiz Han'a giden ünlü Çin elçisi Mên Hung'a, Öngüt Türklerinin başı olan Ala kuş Tegin'in bir generali refaket etmişti. Bu ünlü seyyah kendi raporunda, bu Türk generalinin Çin edebiyatını fevkalâde bildiğini; hatta özürlerini bile çince şiirlerle yaptığını yazıyordu. Diğer yandan yine bu Türk generali, bir yas dolayısıyla ve Göktürk geleneğince, yüzünü bıçakla yaralamıştı. Bu tezat karşısında Çin elçisi, hayretini gizleyememişti.

Bu bir kaç örnekle, Köprülüzade'nin isteyip de yapamadığı açığını kapamağa çalıştık. Ümid edelim ki bu bilgiler, onun istek ve dileğine layık olmuştur. Türkler, her çağda ve her iklimde, komşu kültürleri öğrenmek için büyük bir istek duymuşlar ve başarı da göstermişlerdi. Böylece devlet, üniversal bir çehreye bürünmüştü.

Türklerin islâmiyete girişi ve gelişmesi de, bizce yine bu metod üzerinden incelenmelidir. Türklüğün ilk büyük islâmi devlet ve kültür gücü olan **Karahanlılar**, şarap içmeyecek kadar islâm hükümlerine bağlı idiler. İlk Selçuklu hakanları da, bütün kalpleriyle, Hanefi idiler. Köprülü'nün çok çok önceleri dediği gibi, Türk milletinin içtimai vicdanından doğan bu temayül, müslümanlar arasındaki ayrılığı da önlüyordu. Bu anlayış, Türk çevrelerinde tasavvuf fikirleriyle geliyordu. Devlet ile halkı da, derin ve samimi olarak şer'i esaslar üzerinde topluyordu. Birlik ve bütünlük de, Türk devletinin temel gayesidir.

Maveraünnehr islamaştıktan sonra, Herat ile Merv gibi merkezler, mutasavvıflarla doldu. **Horasan**, eski İran an'anelerini göğsünde saklıyordu. Tasavvufun da, aynı yollarla Türkler arasına gireceği tabii idi. Nitekim öyle oldu. 4. hicri asırda, Buhara ve Fergana'da da şeyhler görülmeğe başlandı. Fergana'daki Türkler, kendi şeyhlerine, Bab, yani Baba adını veriyorlardı. Horasan'a gidip gelen Türkler arasında, **Muhammed Ma'sûk Tûsi** ve **Emir Ali Ebu Halis** gibi Türk mutasavvıflar vardı. Ancak bunlar, şehirli İran kültüründe kaybolmuşlardı (s. 18). Türklerin hafızalarında, yalnızca Hazret-i Peygamberin bir sahabesi sayılan **Arslan Bab** veya **Arslan Baba** ile **Ebubekir** ile görüşüp, islâmiyeti kabul eden **Korkut - Ata** ve **Çoban - Ata** kalmışlardı.

Türk - İran kültür münasebetleri, Göktürk devletinin başlangıç çağlarına ait vesikalarda bile açıkça görülür. Bu münasebetler, sonraları daha da gelişir. Ancak İran kültürü denince, Ortaasya'daki

Soğd, Tacik ve Horasan'daki saf İran an'anesini birbirinden ayırmak gereklidir. Soğdça, İran dilinin bir lehçesidir. Ortaasya'daki Türkler, Soğdlar ile birlikte oturuyorlardı. Yani İran kültürünün kuzey ucu Türklere yabancı değildi. Ancak asıl İran kültürü, Türkler arasına Horasan'dan gelmiş olmalıydı. 1153-54 de Sultan Sencer'e karşı isyan eden Oğuzlar, Mevlâna'nın doğduğu Belh yakınlarındaki Oğuzlardı. Ancak bunların şehir kültüründe derin bir tesirleri olduğu, pek düşünülüyor.

Biz burada sahamızın dışına çıkacak değiliz. Belh, Herat, Merv ve Nişabur gibi Horasan'ın büyük şehirlerindeki Türk unsurlarının tesbitinin ne kadar zor olduğunu da, biliyoruz. Ancak şimdiye kadar yapılan araştırmalarında böyle bir gayretin yapıldığını da hatırlamıyoruz.

Ahmed Yesevi'nin Horasan'da bir çok halifeleri vardır. Bunların bazıları, sonradan Anadolu'ya gelmişlerdir. Bunlar arasında, Akyazılı da sayılabilir. Horasanlı Emir Çin Osman ile Şeyh Nusret de, Horasanlıdır. Hacı Bektaş da Horasan'dan kardeşi Mentеш ile birlikte gelir. Bir çok Türkler de islâm merkezlerinde acem kültürünün tesirleriyle acemleşmişlerdi. Ancak Köprülü'nün kullandığı bu acemleşme deyimi, türkçeyi unutup farslaşma demek değildir. Acemleşmenin ne demek olduğunu, bu günkü İran'ı tanıyanlar, çok iyi bilirler.

Biz bu konuşmamızda, sahamızın dışına çıkmak istemiyoruz. Ancak bir gerçek varsa, gerek islâmiyetten önce ve gerekse Türklerin islâmiyete girişinden sonra, komşu ve yabancı kültürleri de öğrenme istekleri ve bu konuda elde ettikleri büyük başarıdır. Ayrıca devlet de çok yanlış bir kültür görüntüsü veriyordu. Böylece cihan şumul ve üniversal bir yapı ve anlayış gösteriyordu. Köprülüzade'nin çok önceleri söylediği gibi, Türk devletlerinin göçebe bir devlet olduğunu iddia etmek, yanlış bir görüştür. Mevlâna'nın farsça söylemesine bakarak, onu bir Fars gibi görmek de yanlıştır. Mesnevi, daha yazıldığı zamanda, Türkler üzerinde fevkalâde tesirli olmuştu (s. 227). Türkler ve hatta Türkmenler, Mevlâna'ya karşı her zaman saygılı olmuşlardır. Sultan Veled ile diğerleri üzerinde konuşmayı ise, haddimi aşmış sayıyorum.

Sözlerimi bitirirken, ibretli bir örnek vermek istiyorum. Aşık Paşa, Horasanlı bir Türk ailesinin çocuğudur. Rıza Tevfik, Aşık Paşa'nın Horasan'dan gelmiş bir ailenin çocuğu olmasından dolayı, onu bir iranlı veya Fars olarak saymıştı (S. 339). Tabii olarak bu yanlıştır. Mevlâna araştırmacılarının, bilhassa Türkiye'de başarılı olabilmeleri için, Türk tarihinin gelişmelerini de iyi bilmeleri gerektir.